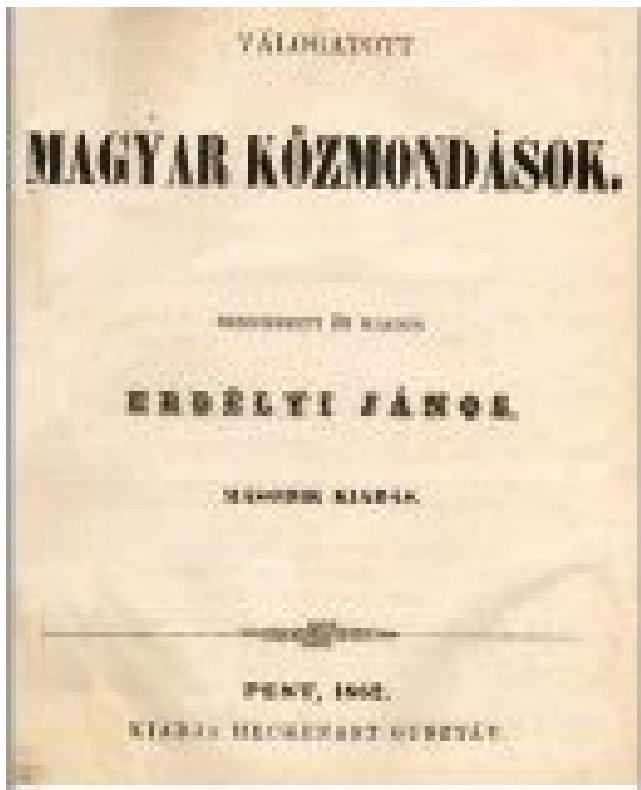

Régi magyar szólások és közmondások

„A’ békes emberről.
Egy kukkot sem szól.
Sok jó Barát el fér egy parányi helyenn*
A’ légynek se tudna ártani.
Ő szegény, vizet sem tud fel zavarni.
Ártatlan liba természet
El lehet vele egy kuckóban háltni.
Ártatlan Bak gedő
Rosz üdőben a’ kutyát se kell ki verni.
A’ rosszszért is jóval fizet.
Csak ásó és kapa választya el egymástúl.
Senkinek se vét.
Lehet egy kenyéren akár ki fiával.
Azt se tudgya még ő: ki mostan a’ Biró.
Ismeretlen nála a’ Városnak háza.

Kérd tőle süvegét, subáját is od' adgya.
Nem szokása a' fészkelődés."

A szerzőkről, szerzőktől röviden

„Dugonics tehát felszentelt papként tanár lett. Tanított Vácott, Medgyesen, Nyitrán. És már harmincnégy éves korában a matematika egyetemi tanára Nagyszombatban. Ez az egyetem költözött három évvel később (1777) Budára, majd Pestre. Így lett belőle is évtizedekre budai lakos. Kitűnő tanár volt, diákjai lelkesedtek érte. Felismerték benne a többenél korszerűbb tudóst. Hiszen ő még Sajnovics oly nagy botrányt kavart tudományos eredményét is a magáévá tette, hogy ti. a magyar nyelv a finn meg a lapp nyelv rokona. A nemesi gőg felháborodott a „halszagú atyafiság” hallatára. Dugonics – bár szakmája szerint matematikus volt – tudós körökben szakszerűen ki tudott állni Sajnovics mellett. Ugyanakkor kedvelte Voltaire-t is. És felismerte az Európában bontakozó folklórtudomány jelentőségét. Egész életében gyűjtötte és rendszerezte a közmondásokat. Igazi főművének a Magyar példabeszédek és jeles közmondások című óriási gyűjteményt mondhatjuk. De tudományos életünkben nem kisebb jelentőségű magyar nyelvű matematikai tankönyve, amelyben a számtan, algebra, mértan és részben a természettudományok műszavait fordította le, s ezzel a nyelvújításnak is előfutárává lett. Magyar műszavainak jó része élő is maradt. Sok egyéb közt neki köszönhetjük a kör és a derékszög szavakat. (Azért kör és nem ker, mert a „körék” szóból rövidítette le, mivel világéletében szögedi tájszólásban beszélt.)

Részlet a Magyar Elektronikus Könyvtár Dugonics-életrajzából
(www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/irodtud/)

*

„Erdélyi János költő, kritikus, esztéta, filozófus, népköltési gyűjtő, az MTA tagja. 1834-től rendszeresen megjelenő verseivel, kritikáival neve ismertté lett. 1837-től Pesten patvarista, 1841-ben ügyvédi oklevelet szerzett. Egyik tanítványával, Máriássy Bélával nagyobb külföldi utat tett Olaszországban, Nyugat- és Közép-Európában (1844–45). Utazásairól érdekes levelekben számolt be a Regélő és a Pesti Divatlap hasábjain. 1842-ben Garay Jánossal szerkeszti a Regélőt, Pesti Divatlapot, ugyancsak 1842-től a Kisfaludy Társaság tagja, majd titkára (1843–1860). A népköltészetéről tartott székfoglalója után hozzákezdett nagy jelentőségű vállalkozásához, a népdalok és mondák gyűjtéséhez. 1847-ben a Szépirodalmi Szemle szerkesztője. 1848–49-ben a Nemzeti Színház igazgatója. 1849-ben a Respublica című lapot szerkeszti. A fegyverletétel után menekülnie kellett. 1851-ben meghívták a sárospataki főisk. bölcséleti tanszékére, ahol esztétikai és pedagógiai előadásokat is tartott.

Magyar életrajzi lexikon, Arcanum, CD-ROM

*

Margalits Ede filológus, egyetemi tanár. Egyetemi tanulmányait Bécsben és Párizsban végezte. Hazatérve 1870-ben Baján tanított, 1875-ben bölcsészdoktor, 1885-től Zomborban gimnáziumigazgató. 1891-ben a budapesti horvát internátus igazgatójává nevezték ki. 1895-től a budapesti egyetemen a horvát nyelv és irodalom nyilvános rendkívüli, 1899-től nyilvános

rendes tanára. Igen sokirányú tudományos tevékenységet fejtett ki: foglalkozott magyar irodalomtörténettel, magyarra fordított szerb és horvát népdalokat, beszéleteket és Mazuranic Iván eposzát. Készített horvát–magyar és magyar–horvát zsebszótárt, horvát és szerb történeti repertóriumot. Munkásságának legértékesebb része közmondásgyűjteménye.

Fő művei: Zrínyi Miklós a költő (Budapest, 1893); Florilegium proverbiorum universae latinitatis (Budapest, 1895); Magyar közmondások és közmondásszerző szólások (Budapest, 1896); Horvát történelmi repertórium (I–II., Budapest, 1900–1902); Sententiae in classicis latinis (I–III., Budapest, 1911–13); Szerb történelmi repertórium (Budapest, 1918).

(www.tintakiado.hu/erdekessegek/szotarirok/19.shtml)

„A közmondás fogalma.

A közmondás rövid és velős, könnyen érthető mondás, mely közönségesen a mindennapi élet valamely tapasztalati vagy gyakorlati szabályát, erkölcsi elveket, vagy bölcselmi szabályokat tartalmaz, mely a nép ajkáról szállván el, az irodalomban is megtartja népies formáját. Más szóval: a közmondások oly szólásmódok, melyek a józan ész alapigazságait, az apák tapasztalatait a népnél örökölt formában, velős szavakban adják át az utókor fiainak s így szájról-szájra élnek és közkeletnek örvendenek. Tehát a közmondás valamely általános tapasztalaton alapuló igazságnak rövid alakban való kifejezése és mintegy leszűrődése azon ősrégi tapasztalatoknak, melyek évszázadokon keresztül a gyakorlati életben megdönthetetlen igazságnak bizonyultak be.”

Részlet Sirisaka Andor a Magyar közmondások könyve elé írt tanulmányából

*

Előszó a CD-ROM-hoz (Forgács Tamás)

Míg a kézművestechnikákban csak meglehetősen későn, főként a 20. században kezdett el az emberiség előre gyártott elemeket, paneleket használni (gondoljunk pl. az elektrotechnikára vagy a paneles építkezési formára), addig a beszéd, a mindennapi kommunikáció során már évezredek óta él ilyenekkel. Ha szövegeket alkotunk, akkor ugyanis nem pusztán szavakat kapcsolunk össze mondatokká, hanem nagyon sok esetben olyan kész „építőelemeket” is alkalmazunk, mint pl. egy füst alatt; csütörtököt mond; Amilyen a mosdó, olyan a törülköző. Ezeket az építőelemeket összefoglaló néven állandósult szókapcsolatoknak nevezhetjük. Hogy ezeknek a (gyakran szóértékű) kapcsolatoknak valóban mások a „használati szabályaik”, mint a szabad szószerkezeteknek, azt könnyen bizonyíthatjuk olyan példákon, amelyek szó szerinti, de átvitt értelmükben is használatosak, pl.

Mikor Peti hazaért a játszótérről, tele volt a haja homokkal, ezért jól megmostam a fejét. Ez a mondat magában kétértelmű, csak a szövegkörnyezetből derülhet ki, hogy szabad szószerkezetről van-e szó ‘fejet, haját mos’ jelentéssel vagy állandósult szókapcsolatról ‘megfedd, leszid’ jelentéssel.

Mint más nyelvek, a magyar is rendkívül gazdag ilyen „előre gyártott” elemekben. Különösen a köznyelv és a szleng él gyakran velük, de írók és költők is gyakran idéznek fel műveikben szólásokat és közmondásokat. Pázmány Péter (1570–1637) bíboros és esztergomi érsek vitairatainak és prédikációinak gyűjteményei például a korabeli magyar szóláskincs szinte kifogyhatatlan tárházát jelentik. Ez persze nem is annyira meglepő, hiszen a szólások szemléletes képi megfogalmazásaik miatt élénkítik, színesítik a stílust, a közmondások pedig erkölcsi tanulságokat öntenek tömören szavakba, ennél fogva kiválóan alkalmasak egyes

eszmefuttatások lezárására.

Ugyanúgy, ahogy a szavaknak, az állandósult szókapcsolatoknak is megvan a maguk élete: vannak köztük olyanok, amelyek elavultak, esetleg már ki is vesztek nyelvünkéből (pl. feltette az Orbán süvegét 'nagyon jó a kedve ill. berúgott'), vannak olyanok, amelyek régen keletkeztek, de ma is nagyon gyakorta élünk velük (pl. nagy feneket kerít vminek 'körülményesen kezd hozzá vmihez', körmére ég a dolog vkinek 'el van maradva vmilyen munka befejezésével'), sőt ma is folyamatosan keletkeznek ilyenek (ahogy a csövön kifér 'teljes gázzal', már a spájzban van 'nagyon közel, esetleg már birtokon belül van'; Az élet nem habos torta stb.).

Eredetüket tekintve is nagyon változatos a kép: többségük a mindennapi élet különféle tevékenységi köreiből származik (hosszú lére ereszt vmit, egy gyékényen árul vkivel, dűlőre jut, nem árul zsákbamacskát, vargabetűt csinál stb.), esetleg bizonyos népszokásokra (kiteszik a szűrét, bekötik a fejét, pártában marad, pünkösdi királyság stb.) vagy babonás elképzelésekre (meg van kötve a keze, megoldódik a nyelve, minden hájjal megkent, falra festi az ördögöt stb.) vezethető vissza. Rajtuk keresztül a figyelmes olvasó nemcsak a régi korok hangulatát idézheti maga elé, nemcsak a régi idők embereinek bölcsességét tanulmányozhatja, hanem megismerheti a használati tárgyaikon, eszközeiken keresztül munkafolyamataikat, szokásaikat és műveltségüket is.

Ezért is volna igen nagy kár nemzeti műveltségünk szempontjából, ha ezeket a szólásokat veszni hagynánk. Pálóczi Horváth Ádám, a híres polihisztor 1819-ben kéziratos közmondásgyűjteményének előszavában ezt így fogalmazza meg: „Egy nemzeti közmondást örökre meg-hagyni halni, nagyobb kár, mint amikor a' Hódoltató Tábor egy ágyút el-veszt”. Sokan gondolták ezt így a régmúlt századokban, ezért az állandósult szókapcsolatoknak a gyűjtése, szótározása nyelvünkben már nagyon régen megkezdődött. Az első ismert ilyen jellegű gyűjtemény Baranyai Decsi János Adagiorum Graecolatinovngaricorvm chiliades quinque című válogatása, amely 1598-ban jelent meg Bártfán, s közel ötezer latin, ill. görög szólásmondás (adagium) magyar megfelelőit igyekezett megadni. Az azóta eltelt 400 év alatt számos szólás- és közmondásgyűjtemény látott napvilágot. Ezekben rendkívüli terminológiai összevisszaságot tapasztalunk, az állandósult szókapcsolatokat igen sokféle elnevezéssel illetik, például szentencia, adagium, proverbium, példa-beszéd, szólásmondás, szokásmondás, szólás, közmondás stb. Ez azonban némiképp érthető is: egyrészt, mert az állandósult szókapcsolatokkal foglalkozó nyelvészeti tudományág, a frazeológia csak a 20. században alakult ki, másrészt a vizsgált egységek maguk is igen sokfélék, ezért nem is lehet őket egységes csoportként kezelni.

Az azonban kétségtelen érdeme ezeknek a gyűjtéseknek, hogy általuk számos olyan szólás és közmondás is az utókorra hagyományozódott, amelyek a nyelvhasználatból kivesztek. Szemelgetvén köztük, könnyen megértjük azt is, miért nevezték már régen is a szólásokat nyelvünk virágainak. Százával, sőt ezrével találunk ugyanis köztük alapos és találó megfigyelésekből vagy a fantáziából született nyelvi képeket, kifejező és szemléletes hasonlatokat, az embereket és a világ dolgait lényegükben megragadó jellemzéseket, bölcs tanácsokat, intelmeket és évszázados vagy évezredes múltjuk ellenére manapság is megszívlelendő életvezetési elveket.

A 19. században a romantika múltba fordulása különösen a tudományos érdeklődés középpontjába állította a régi magyar szólás- és közmondáskincs közzétételét: számos nagy terjedelmű gyűjtemény látott napvilágot. Közülük a következő négy munka tekinthető a legismertebbnek és a legjelentősebbnek:

Dugonics András: Magyar példa beszédek és jeles mondások. Szeged, 1820.

Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Pest 1851.

Sirisaka Andor: Magyar közmondások könyve. Pécs 1891.

Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest 1896.

A Margalits-féle szótárt leszámítva, amely azóta reprint kiadásban is megjelent, mindegyik gyűjteményhez igen nehéz ma már hozzáférni, korántsem minden könyvtárban lelhetők fel, s ha igen, akkor sem kölcsönözhetők. Ha mégis kézbe tudjuk venni őket, akkor pedig egy további nehézséggel szembesülünk: igen nehéz őket kutatási célokra használni. Szerkesztési elveik ugyanis igen kezdetlegesek: van olyan, amelyik rendkívül egyszerű fogalomköri mutatók szerint igyekszik rendezni anyagát, van amelyik egyszerűen a szólás kezdőbetűje alapján, s van olyan is, amelyik – noha kissé következetlenül – a szólás legjellegzetesebb eleme, az ún. vezérszó szerint. Ebből következően egyes kifejezések megtalálása gyakran igen bonyolult feladat: néha szinte az egész gyűjteményt át kell lapozni, mire megtaláljuk a keresett szót vagy közmondást.

Szóláskutatóként éppen a nehéz kezelhetőség miatt régóta foglalkoztatott a gondolat, hogy ezeket a munkákat digitalizálni kellene. Ez a korlátozott könyvtári hozzáférés gondját is megoldja, hiszen a nehezen elérhető gyűjtemények így közkinccsé lehetnek, egy teljes szövegű keresőprogram pedig kényelmesen használhatóvá is teszi a régi magyar szólások és közmondások e szinte kimeríthetetlen tárházát: nemcsak egyes kifejezések, de azok variánsai, esetleg hasonló szerkezetű formák is könnyedén fellelhetők a segítségével.

Ezért kerestem meg az e téren már igen komoly tapasztalatokkal rendelkező Arcanum Adatbázis Kft.-t, hogy segítsenek ennek a célnak a megvalósításában, felajánlva ehhez doktori iskolánk, a Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Doktori Programjának anyagi támogatását is. Közös munkánk gyümölcseként adjuk most közre ezt a CD-t, mely remélhetőleg elnyeri a közönség tetszését is. Hisszük, hogy ezzel nemcsak nemzeti kultúránk egy fontos részét sikerült átörököttenünk a modern kor digitális világába, hanem egyúttal szórakoztató és tanulságos olvasmányt is nyújtunk a program használóinak.

Régi magyar szólások és közmondások

Arcanum Adatbázis Kft. és

Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelvészeti Doktori Programja

Arcanum Adatbázis Kft.

Cím: 1115 Budapest, Fejér Lipót u. 12. Tel./fax: 481-0900

E-mail: arcadat@axelero.hu

Internet: www.arcanum.hu

Levélcím: 1507 Budapest, Pf. 99

A cédén a következő gyűjteményekben lehet elmélyedni:

Dugonics András: Magyar példa beszédek és jeles mondások. Szeged, 1820.

Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Pest 1851.

Sirisaka Andor: Magyar közmondások könyve. Pécs 1891.

Margalits Ede: Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest 1896.

FORRÁS:

<http://www.papiruszportal.hu/site/index.php?f=1&p=1&n=564>

2004. június 23. 18.31